Ігор Кондратьєв

Євреї-орендарі Любеча напередодні Хмельниччини

Вдале природне розташування Любецького замку – на лівому березі Дніпра – зробило місто не лише важливим військово-політичним, але й торгівельним центром Північного Лівобережжя. Від утворення Київського воєводства у 1471 р. місто стало центром окремої волості, а з середини XVI ст. – центром староства.

Невідомо, чи була у Любечі єврейська громада до середини XVI ст., адже перша писемна згадка про любецьких євреїв припадає лише на останню чверть XVI ст. 2 жовтня 1570 р. королем Сигізмундом II Августом був наданий універсал любецьким євреям – «Вольности от мыт месту Любецкому, мещанам и жидам, которые в месте Любецком мешкают»[1]. Цікаво, що цей привілей був наданий вслід за королівським привілеєм 1 липня 1570 р., за яким любецьке міщанство та міське боярство звільнялося як від старих, так і від нових «мыт и поборов»[2]. На думку О. Грушевського, скасування мита було зумовлено потребами завезення продовольства до міста, адже «місцеві турботні умови не давали можливості поширювати сільське господарство»[3]. Практика звільнення єврейських громад від багатьох повинностей продовжувалась і за королювання Сигізмунда III, причому за ними залишився обов'язок сплачувати податок на оборону краю та брати участь в укріпленні та обороні міста при нападах[4].

Представники єврейської громади зазвичай займалися дрібною торгівлею та ремісництвом. Навряд чи кількість євреїв в Любечі була значною. Відомо, що у 1571 р. населення Любеча становило 996 осіб (166 димів, із розрахунку в серед-

ньому по 6 чол. на кожний[5]), з них 474 міщан (79 димів), 522 бояр-слуг та зем'ян (87 димів). У межах міста знаходилось 15 городів («город» був податковою категорією). 14 міщан з маєтками (житло та земельна ділянка) сплачували «на замок» по 3 гроші; 16 городників «в месте мешкаючих на чинше без роботи» – по 6 грошей; 4 перекупи з городами – по 10 грошей; 19 «убогих» (старців, калік та ін.) податків не сплачували; драбів, які мали свої халупи, – 23 («поборів не брали»). Вісім чоловік займалися ремісництвом (11 димів): 3 пушкарі, лучник, седельник, скорняк, коваль і чоботар. Ремісники сплачували «на замок» по чотири гроші, а якщо ремісник мав город, то по три[6].

Зазвичай розквіт єврейської громади припадає на магнатське володарювання, адже саме магнати були зацікавлені в отриманні максимального прибутку з торгівлі та ремісництва. Відомо, що у 1580 р. уряд любецького старости перейшов до родини Вишневецьких: у 1580 – 1583 рр. любецьким старостою був Андрій Іванович Вишневецький, 1583 – 1585 рр. – Михайло Вишневецький, у 1585 – 1594 рр. любецьким та лоєвським старостою був Олександр Вишневецький (у 1578 – 1581 рр. – «старший» (гетьман) козацького реєстру)[7]. Однак достеменних відомостей про любецьких євреїв з цього періоду не маємо.

На початку XVII ст. Любеч став базою армії Речі Посполитої у війні з Московською державою та дуже сильно (1612–1613 рр.) постраждав від нападів московського війська, у 1616 р. навколо любецького посаду була побудована нова потужна фортеця, а у 1617 р. московські війська випалили посади Любеча. Повоєнне місто відновлювалося дуже повільно, якщо у 1616 р. в Любечі нараховувалось 276 міщанських димів (1656 чоловік)[8], то у 1625 р. – 100 димів (600 чоловік)[9]. У 1628 р. в Любечі нараховувалось вже 286 димів (серед них 40 «убогих» та 2 попівських). Ремісництвом тоді в місті займалися 1 коваль та 1 слюсар, по 2 шевця та кушніра[10].

У 1612 – 1627 рр. любецьким старостою був Микола Струсь, однак він значну частину свого любецького старостування провів спочатку у московському, а потім – в турецькому полоні. Можливо, саме ця обставина сприяла самоправству дрібних любецьких адміністраторів. Відомо, що у 1618 р. київський міщанин Андрій Лазарович подав скаргу на любецького підстаросту Андрія Сулимирського – немовби той, під виглядом стягування мита, забрав у нього гроші, зброю та коней. У тому ж році скаргу на любецького поборцю Сазона Балику подав єврей Шмуель Аронович з синами – за неправомочне збирання податків (Шмуель Аронович був орендарем чопового збору та дорожнього податку в Київському воєводстві, тобто й у Любецькому старостві)[11].

У 1633 р. уряд любецького старости перейшов до однієї з найвпливовіших родин Речі Посполитої – Калиновських. У 1633–1638 рр. цей уряд займав Адам Калиновський, у 1638 – 1648 рр. любецьким та лоєвським старостою був Мартин Калиновський, а опісля (й до самої Хмельниччини) – його син Самуель-Юрій Калиновський[12].

Саме Калиновські започатковують передачу Любецького староства в оренду, спочатку дрібній польській магнатерії, а згодом і євреям. 3 червня 1643 р. Любецьке та Лоєвське староства були віддані в оренду за віддачу 24 тис злотих на літо київському підстолію Максиміліану Бжозовському. Його любецьким намісником та урядником був К. Котюшинський[13]. Десь до 1645 р. Бжозовський втрачає цю оренду, можливо у зв'язку зі скаргою на нього митника королівських сіверських митниць Яна Задзикевича. Вже 15 лютого 1645 р. був заключений контракт «на вибір добр» з Любеча з євреєм-орендарем податків та зборів в Київському воєводстві Лейзором. Тоді ж любецький війт не допустив королівського збирача податків Воронича до вибору податків з міщанства. У 1646 р. шляхтич Андрій Ореховський подав протестацію на євреїв-орендарів Любеча за його побиття у Лоєві[14]. У тому ж році

Микола Зарецький позивався проти любецьких орендарів про «наслання» на озера Терно (Тесни?) і Грилове (Гниле?), а брати Данило та Стефан Богуші – на орендаря Лейзора, війта та любецьких міщан – про невидачу селян с. Осняки, яких вони звинувачували у вбивстві їхнього брата Петра[15].

Як зазначає Н. Яковенко, саме здирництво орендарів й сформулювало образ єврея як носія «чужого режиму», що повною мірою «відгукнулося» єврейському народові у середині XVII ст.[16]. Хоча відзначимо, що навряд чи кількість євреїв в Любечі напередодні Хмельниччини була значною. По-перше, місто сильно постраждало під час війни за Чернігово-Сіверщину і поволі відновлювалось. По-друге, в регіоні так і не були сформовані великі фільваркові господарства, де посаду управляючих часто займали саме євреї. Як писав ще М. Грушевський, незважаючи на те, що О. Пісочинський заволодів значними маєтностями на Стародубщині, М. Казановський – поблизу Чернігова, Є. Оссолинський – Батурином та Конотопом, місцева дрібна шляхта зуміла зберегти свої володіння. Єдина спроба створити невеличкий фільварок була зроблена у селах Йолча та Березки (на Правобережжі Дніпра). За відсутності фільварків селяни мали замість трьох тижнів на рік робіт на Любецький замок працювати щотижнево два дні влітку і один узимку, до того ж селянство сплачувало грошовий чинш та медову данину[17]. Ймовірно, що для утворення фільварків у старостві були несприятливі умови, як то нестача родючих ґрунтів, прикордонне становище, постійні війни та руйнації. Цікаво, що фільварки практично були відсутні і в інших центрах скупчення служебної шляхти: Острі, Овручі, Білій Церкві[18].

По-третє, існувало обмеження на проживання євреїв на Чернігово-Сіверщині (Любецьке староство відносилося до Київського воєводства, однак межувало впритул до Чернігівських земель). За Деулінським перемир'ям 11 грудня 1618 р. Чернігово-Сіверщина залишилася за Річчю Посполитою. У

квітні 1619 р. Сигізмунд III призначив свого сина Владислава тимчасовим адміністратором Чернігово-Сіверщини. Як зазначає П. Кулаковський, це було зроблене на перспективу, адже Владислава збиралися проголосити московським царем, та «з огляду на його заслуги у військових кампаніях проти Московської держави»[19]. 8 лютого 1623 р. королевич Владислав, тодішній адміністратор Чернігово-Сіверщини, видав універсал-заборону на проживання євреїв на новоприєднаному Лівобережжі: «Przeto donosimy to do wiadomości kożdego y chcemy mieć, abyście żydom pomienionych dobrach osadzać się, mieszkać nie dopuszczali ani do miast przyjmować ważyli się nie tylko aręd żadnych nie nąjmowali ale ani handlów ani kupiectw żadnych nie odprawowali, zabiegając temu, zeby się na szkodę poddannych nie szerzyli»[20].

У зв'язку з чим дивним виглядає твердження окремих істориків та істориків-краєзнавців про свавілля євреїв-орендарів саме на Чернігівщині. Наприклад, у краєзнавчому дослідженні О. Ляшева з історії села Роїще зазначається (із посиланням на видання 1911 р. *«Картины церковной жизни Черниговской епархии* из *IX* – вековой *ее истории»),* що на Чернігівщині було свавілля євреїв-орендарів: «церкви по селах, які не хотіли приймати унії, опечатували або надавали в оренду під шинки євреям. Останні ж вносити до церкви небіжчика дозволяли лише за гроші, священик не мав права освятити паску, якщо на ній не було клейма єврея-орендаря»[21]. Однак, як зазначає український історик Н. Яковенко, «українська пам'ять про Хмельницького не знає єврейського сюжету»[22], до того ж відомості про оренду євреями церков відсутні в українських джерелах XVII ст. й, вочевидь, є сконструйованими легендами більш пізнього періоду. Наприклад, у творі М. Гоголя «Тарас Бульба» є згадка про «жидівську» оренду, яка введена до роману для підсилення сюжету: «Теперь у жидов они (церкви – авт.) на аренде. Если жиду вперед не заплатишь, то и обедни нельзя править»[23].

Таким чином, вдале географічне становище Любеча безсумнівно мало приваблювати єврейських поселенців та сприяти розвитку єврейської громади, однак цьому завадило прикордонне становище регіону з Московською державою та постійна руйнація міста й округи.

Хоча доволі є поширеною твердження що саме здирництво орендарів й сформулювало образ єврея як носія «чужого режиму» і повною мірою «відгукнулося» єврейському народові у середині XVII ст., навряд чи кількість постраждалих євреїв у регіоні була значною. Це зумовлено, невеликою кількістю єврейської громади, відсутністю магнатських фільварків, де управляючими подекуди були євреї, та забороною королевича Владислава на проживання євреїв на приєднаній Чернігово-Сіверщині.

1. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДІАК України), КМФ.–36, Оп.1, Спр.192, Волинська метрика. Книга РМ 2 (1569 – 1572, 1574 рр.), Арк. 17–17 зв.

2. ЦДІАК України, КМФ.–36, Оп.1, Спр.192, Волинська метрика. Книга РМ 2 (1569 – 1572, 1574 рр.), Арк.42–43.

3. Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку / О.Грушевський // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С.281–289. – С.288.

4. Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej / W. Bobiński. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2000. – 599 s. – S. 70.

5. В історичній науці прийнято вважати, що чисельність одного шляхетського диму (будинку) становила 6 чоловік, але ця кількість могла коливатись відповідно до розміру маєтку, форм залежності та соціального стану господаря – від 2 до 20 чол. Див.: Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь / І.Ворончук // Соціум: Альманах соціальної історії. Вип. 4 / НАН України. Ін-т історії України; Голов. ред. В. А. Смолій. – К., 2004. – С. 117–133.

6. Яблоновский А. Левобережная Украина в XV – XVII ст. Очерк колонизации / А.Яблоновский // Киевская Старина. – 1896. – №LIII. – Апрель.

– С.85–101. – С.93; Jablonowski A. Polska XVI wieky pod wzyledem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / A. Jablonowski / Żródła dziejowe. – T.XX. – Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – 289 s. + 185 s. + XXXI s. – S.30, 74; Jablonowski A. Polska XVI wieky pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / A. Jablonowski / Żródła dziejowe. – T.XXII. – Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1897. – 668 s. – S.496.

7. Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.) / І.В. Кондратьєв. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – 384 с. – С.289.

8. Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy… – S.34.

9. Jablonowski A. Polska XVI wieky pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Żródła dziejowe. – T.XXII… – S.332.

10. Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.34, 231.

11. Там само. – S. 230.

12. Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)… – С.290

13. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам‘яті. Чернігівський полк. У 2 т. / В.В. Кривошея. – К. : ДЦ «НВЦ «Пріоритети», 2012. – Т.1. – 516 с. – С.261; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – Т.I. 1620–1647 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 586+32 с. – С.407–409.

14. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам‘яті. Чернігівський полк…. – Т.1. – С.261–262, 352.

15. Там само. – С. 346, 352.

16. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н.Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с. – С.148.

17. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К., 1998. – Т. V. – С.218 – 220; Там само. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.VI. – С.279, 288.

18. Антощук М., Атаманенко В. Королівщини Київщини першої половини XVII ст. / М.Антощук, В.Атаманенко // Збірник наукових праць «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 14. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2008. – 332 с. – С.9–17. – С.15; Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України;

Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.) – К.: Наук. думка, 2006. – Т.1. – 632 с. – С.144 – 146.

19. Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619–1633 рр.) / П.Кулаковський // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. / За ред. С.А. Лепявка, В.М. Бойка. – Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С.25 – 33. – С.26; Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621–1648 роках / П. Кулаковський // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 1998. – С.113–130. – С. 113-114.

20. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття. – К.: Прайм, 2000. – С.54.

21. Ляшев О. Роїще – село, сотенне містечко. – Чернігів: Чернігівська ОУНБ ім. В.Г.Короленка, 2002. – 144 с. – С.24; *Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX – вековой ее истории.* – К.: Фото-лито-типография С.В. Кульженко, 1911. – С.56.

22. Яковенко Н. Українська пам‘ять про Хмельницького не знає єврейського сюжету [Ел. ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://polit.ua/articles/2011/10/21/yakovenko.html - Дата доступу: 21.04.2015.

23. Гоголь Н. В. Тарас Бульба: повесть / Н. В. Гоголь ; [вступ. ст. В. Воропаева ; коммент. И. Виноградова]. – М.: Дет. лит., 2010. – 187 с. : ил. – С.56–57.